

A TÉNYEK PRÓBAKÖVE*

DANILO KIŠ

EGY KIS SZKIZOPSZICHOLOGIA

„A fantasztikum modern formáját ma erudíciónak hívják”, hangzott el Borges kapcsán, ha nem tévedek. Ebben a velős megállapításban azonban az egész korszerű irodalom poétikája benne foglaltatik, s talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy valójában ez az alapja az egész modern irodalomnak. Mit fejez ki ez a képlet? Azt, hogy a kitalált történetek ideje elmúlt, hogy az olvasó többé nem hiszi el a koholmányokat, mert korunk, az „egész világ egy falu” kora, a valóság bizarr tényeit annyira megsokszorozta, hogy egyszerre csak kiderült: Dosztojevszkijnek az a híres mondása, hogy „nincs semmi fantasztikusabb a valóságnál”, nem egy író játszi ötlete csupán, hanem jóval több annál. Mert a valóság fantasztikumaként *fantasztikus valóság* képében jelent meg a modern kor emberének szeme előtt: az a holdbeli tájra emlékeztető város a maga kétszázézer halottjával és elképesztően megcsonkított tetemeivel olyan látvány, amelyet egy nagy költő középkori fantáziája (tehát: fantáziája) legmerészebb látomásaiban tudott csak elképzelni, azt is csak valahová a túlvilágba, az örökös bűnhődés messiás tájaira helyezve. Hirosima a kicsúcsosodása annak a fantasztikus világnak, amelynek körvonalai az első világháborúval rajzolódnak ki, amikor a titkos társaságok rémségei az ideológia, az aranyborjú, a vallás oltárán való tömeges áldozattétel formájában kezdenek valóra válni... „Titkos társaságokat mondtam, mert okkultizmusról van szó: a rossznak és a valóság kegyetlen fantasztikumának olyan mennyisége halmozódott fel, hogy azt már nem lehet kizárólag történelmi és lélektani tényezőkkel magyarázni, hanem inkább

* Fejezet a szerző *Čas anatomije* (Anatómiai lecke), Nolit Kiadó, Belgrád, 1978 című könyvéből.

azzal, amit Maclean és Koestler a homo sapiens paranoid viselkedése alapján *szkizofiziológiának* nevez, s aminek logikus folyamánya a *szkizopszichológia*. S ezen a ponton már irodalmi síkon is csődöt mond a lélektani megközelítés, amely a jó és a rossz kettősségén és olyan erkölcsi kategóriákon alapul, mint amilyen a tízparancsolat vagy pedig a hét halálos bűn, amelyekkel az ember egy életen át viaskodik. Itt az allegória, az ember és a világ megragadásának talán legősbibb művészi (mindenekelőtt irodalmi) módja, amelynek végső konzekvenciája a művészetben az ún. pszichológia, teljesen alkalmatlannak bizonyult az ember paranoid viselkedésének ábrázolására. Ennek a felismerésnek a tudatában az író most már nem úgy közeledik alakjaihoz, hogy eljárásaikat a megszegett tilalom vagy az erkölcsi következetlenség lélektani kulcsával magyarázza, hanem — akárcsak Truman Capote a *Hidegvérrelben* — igyekszik összegyűjteni minél több olyan adatot és tényt, amelyeknek fékevesztett és kiszámíthatatlan kölcsönhatása esztelen tömegmészárlásokat eredményezett. Ezzel kapcsolatban aztán egyaránt szóba jöhet mindenféle társadalmi, etnológiai, parapszichológiai, okkult és egyéb motívum is, de a régi módon magyarázni is őket több mint értelmetlenség. Mert mindennek háttérében az ember szkizopszichológiai viselkedése, egy paranoid, azaz fantasztikus valóság húzódik meg. Az írónak az a dolga, hogy ezt a paranoid valóságot rögzítse, hogy dokumentumokra, kutatásokra támaszkodva megvizsgálja a körülményeknek ezt a kusza szövevényét, és hogy könnyelműen, önkényesen a világért se diagnosztáljon, ne javalljon gyógykezelést, orvosságot.

A DOLGOK LÉLEKTANI MEGKÖZELÍTÉSE

Ez az eljárás leggyakrabban a banalitások talajára sodor, az író pedig olyan dilettánsként jelenik meg, mint aki — állítólag — tehetségének erejével tárja fel a bajok gyökereit (mind a társadalmi, mind pedig a lélektani szférákban), és radikális megoldásokat javasol, ha nem másképp, hát a dolgokból eredő sugallatok gyanánt. Az olcsó (tollforgatói) pszichologizálás, leginkább erkölcsi síkon, olcsó megoldásokat is eredményez: az íróból képimádó vagy képromboló lesz (egyre megy) a meglévő társadalmi erők: az egyház, a nacionalizmus, az ideológia vagy az okkultizmus keretein belül.

„A SZÜZSÉBEN MEGFORMÁLÁSRA VÁRÓ NYERSANYAG”

A Borisz Davidovicséhoz hasonló történetek, vagy a *B. D. sírboltjában* olvasható bármelyik más elbeszélés, megkövetelték, hogy többé-kevésbé minden adatot „a tények próbakövé” mérlegeljünk, ahogy Jursenar asszony mondaná. Vagyis, hogy önkényes kiagyalás helyett (mert hiszen, feltételeesen szólva, történelmi témáról és néha a saját nevükön szereplő, néha pedig afféle robot arcképként megrajzolt történelmi személyekről van szó) a dokumentumokhoz és a történelmi tényekhez tartjuk magunkat főleg a fabula tekintetében. („A fabula, valójában, még csak a szüzsében megformálásra váró nyersanyag” — Sklovszkij.) Kigondolni (mondjuk) azt, hogy a spanyol köztársasági hadsereg egy katonáját elrabolták és szovjet táborba zárták, mai távlatból szemlélve teljesen lehetséges: a tények és a történelmi bizonyítékok egész tömege támasztana alá egy ilyenfajta elképzelést. Ámde szem előtt tartva a téma rendkívüli érzékenységet és annak a nagyszámú értelmiséginek a mélyen elültetett és féltve őrzött hiúságát — s itt mindenekelőtt a nyugati, ún. baloldali értelmiségre gondolok —, amely nem hajlandó szembenézni bizonyos tényekkel, mert azok esetleg nagy megrázkódtatásokat idéznének elő a tudatában meg szellemében, és ifjonti eszményei felülvizsgálására kényszerítenék (amikor minden világos volt, mint a nap), szem előtt tartva tehát ezt az érzékenységet és lelki vakságot, kénytelen voltam olyan *fabulákat* keresni novellaciklusomhoz, amelynek hitelességéhez nem fér kétség.

RÖGESZMESZERŰ TÉMÁK

Hivatásos írónak lenni itt és most, vagyis az irodalmat vallani egyetlen szenvedélyünknek és hivatásunknak, annyit jelent, mint szüntelen meghasonlásban élni önmagunkkal és a világgal. Önmagunkkal, mert minden más tevékenység, még ha valamiképpen kapcsolatban van is az irodalommal, életvitelünk és tehetségünk megtagadásának, egyfajta pótszernek és időfecsérlésnek, önmagunk elárulásának tűnik. Én azonban, sajnos, ennek ellenére, az irodalomhoz határozott elkötelezettségem ellenére, mégsem hivatásosan, hanem úgy írok, mint egy „költő”, ami azt jelenti, hogy valamiféle költői ihletettségben, kizárólag *rögeszmeszerű témáimmal* foglalkozom, és csak azoknál a témáknál és problémáknál időzöm, amelyek

intime, azaz szellemi és erkölcsi mivoltomban tartósan foglalkoztatnak. Egyszerűbben szólva, nekem mincsenek előre kiválasztott témáim, amelyekről azért írok, mert az most a bestseller, „a nap témája”, vagy mert éppen megrendelték nálam, hanem azokban a ritka (és egyre ritkább) órákban ülök íróasztalhoz, amikor betelt a pohár, amikor valamely szellemi, erkölcsi vagy lírai dilemma és kétely olyan méretűvé duzzadt bennem, hogy úgy érzem, valakivel közölnem kell. Innen az az én mindössze öt-hat könyvnyi bibliográfiám, innen van, hogy írásaim nem is túl terjedelmesek, pedig tagadhatatlanul „kiírt tollra”, avatott kézre vallanak. Érzésem szerint a műnek mind a (modern írókra jellemző) rövidege, mind pedig töredékessége éppen ennek a „költői hozzáállásnak”, a világ jelenségei költői megközelítésének következménye, mert ez a lényegében lírai procedé nem tűri az epikai terjengősséget („az ihlet hamar elszáll”). Ha ebben az ilyen állásfoglalásban van valami tiszteletet ébresztő, akkor elsősorban az a tény, hogy az avatott írói toll, a százszor meghirdetett és megerősített elvek, a „mindennapi kenyeret” jelentő irodalom mellett való kétségtelen elkötelezettség ellenére (bizonyos magasabb erkölcsi okokból) mégsem akar hivatásszerűen irodalommal foglalkozni (nem is teheti).

Első könyveim, még az ún. „családciklusom” is, abból a (mégiscsak) fiatalos kíváncsiságból fakadtak, amely egynéhány lírai és metafizikai kérdésre keresett választ: honnan jövök? ki vagyok? merre tartok? Olyan kérdésekre, amelyek — bizonyos zavaros és sorsszerűen meghatározó körülmények miatt (faj—környezet—időpont) — a megírt könyvek ellenére mégis válasz nélkül maradtak. Magyarázat nélkül tehát, de mivel számomra most már elvesztették időszerűségüket, nem is fájnak: válasz helyett új meg új kérdéseket tettem fel magamnak könyveimben, s ugyanakkor nagyon régi, de úgy látszik, hatásos módon: érvágással, megszabadultam egy belső, lírai feszültségtől, ott csapoltatván meg ütőeremet, ahol legerősebb volt a nyomás. A tartósan rám telepedett lidércnyomás elszállt, és én olyan könnyűnek éreztem magam, mint aki rossz álomból ébred vagy sarlatán pszichoanalitikus díványáról kel fel. A megírt könyvek valósága a kínos kérdések fikciójának helyébe lépett.

Ami a *B. D. sírboltját* illeti, az is hasonló (nem hivatásos) procedé alapján készült, vagy más szóval, az is egy rögeszmeszerű témából jött létre: két elnyomó rendszer, két véres történelmi való-

ság, a test és a lélek elpusztítására létesített két táborrendszer kortársának lenni úgy, hogy könyveimben csak az egyik (a fasizmus) kapjon teret, miközben a másikon (a sztalinizmuson) a lelki vakfolt mechanizmusának hatására keresztülnézünk, — ez az intellektuális rögeszme, ez a morális moralisztikus lidérc olyan súllyal nyomasztott az utóbbi időben, hogy kénytelen voltam ahhoz a bizonyos „lírai érvágáshoz” folyamodni. Miután átrágtam magam egy nagy halom, a sztalini tisztogatásokról és táborokról szóló, jobbról és balról jövő, zömmel nem szépprózai jellegű irodalmon, szégyenérzet és lelkiismeret-furdalás fogott el arra a kitartóan kísértő gondolatra, hogy többé-kevésbé mindannyian úgy viselkedünk, mint a pavlovi kutyák, hogy feltételes reflexeink az egyetlen tényleges *spiritus movensei* még lírai és epikai (értsd: irodalmi) eljárásainknak, hogy mint azok a kutyák, ugyanúgy taknyozunk, amikor megkondul a lélekharang, s amikor felharsan a *danse macabre* a tábori (az auschwitzi) zenekarok hangszerein, márpedig ugyanilyen, feltételes reflexszerű viselkedés és gondolkodásmód diktálja azt a gyakorlatot is, amely sztereotip gondolatok, vélemények, figurák, viszonyok ismételtetésében merül ki, aminél — az irodalomra nézve — nincs veszedelmesebb. Amikor ez a gondolat elnyerte lírai súlyát, amikor szégyenkezéssé és lelkiismeret-furdalássá, felismeréssé duzzadt bennem, íráshoz fogtam. Egyfajta költői lázban, aránylag könnyen és gyorsan írtam meg történeteimet (a téma ellenére) bizonyos könnyebbségérzettel, úgy, mint amikor az ember rossz álomból riad fel. Olyanfajta lelki megkönnyebbülés volt ez, amit csak a legnagyobb bűnösök érezhetnek, amikor meggyónnak haláluk óráján.

KUTYÁK ÉS KÖNYVEK

Minden egyéb, mindaz, ami ezután következett, csupán az ára ennek az alkotói öröme: ez az egész eszeveszett tánckoszorú, amelyben írók, besúgók és farizeusok próbálkoztak és próbálkoznak (a maguk számára) magyarázatot és mentséget találni erre az én vakmerőségre, huszárvágásomra, amellyel hadat üzenek a kliséknek, mert ez már olyan terület, ahol az ő kutyaszimatuk eltompul, és ahelyett, hogy jóllaktak volna abból a húsból, amely ott volt az orruk előtt, egyszerre csak ugatni és harapni kezdtek, mivel

teljesen elveszítették (pavlovi) beidegződéseiket, s mivel ez is hozzátartozik (eltompult) feltételes reflexeikhez.

A jóllakott írócsürhe (a tárgyilagos kritikák ellenére, vagy éppen azért, az olvasók és egypár jóakarátú író ellenében) személyes kihívásnak fogta fel könyvemet — s ebben nem is tévedett, a tanulmányát pedig sokkal jobban megértette, mint valaha is remélhettem volna. Elkezdte hát magyarázni és igazolni, megpróbálta megfosztani erkölcsi és eszmei tartalmától (amire ez a csürhe szintén süket és vak). Szerintük ez a könyv — mert csakis klisékben tudnak gondolkodni — csupán még egy változat a „zsidóüldözések” témájára, és mint ilyen, periferikus, lokális, mellékes, gyanús ügy.

Ezeknek az íróknak azonban, mindegy, hogy négy ujjuk van-e vagy öt, van-e „tökük” vagy nincs, édes szavakkal vagy mással van-e tele a szájuk, egy dologban tökéletesen igazuk van: a Darnolatov története igenis róluk szól, egyfajta allegória ez, amiben könnyűszerrel felismerték magukat.

A kutyák ugatnak, a karaván halad . . .

BORBÉLY János fordítása

ELLENBÍRÁLAT ÉS IRODALMI LECKE MEGLETT KRITIKUSOKNAK

Jegyzet Danilo Kiš vitairatáról

Az írók ritkán válaszolnak művüket ért bírálatokra, akkor sem, ha nagyon is sérelmesnek tartják a kritikus szavait s ítéletét, inkább legyintenek, másról beszélnek, másba kezdenek. Ha válaszolnának, talán kevesebb lenne a meg nem értés, a bizalmatlanság író és kritikus között, s talán könnyebben jutna az irodalom élete megbízható irodalmi kritériumok és ítéletek birtokába. Hiányzik a párbeszéd író és kritikus között. Mindig is hiányzott. Mintha még mindig kizárólag az ihletett pillanattal lenne értelmezhető az irodalmi alkotás, a költő önkívületével és eksztázisával, a könnyen múló felhevültség titokzatosságával. Ezzel az enyhén szólva romantikus költői önszemlélettel magyarázható az író kitarító hallgatása a művét ért bírálat kihívása és kérdése előtt. Nem valószínű ugyan-